

Reviving the Social Communication System: A Pillar for Strengthening Religious Democracy

Ahmad Olyaei^{ORCID}

Assistant Professor, Department of Social Justice Studies, Islamic Sciences and Culture Academy, Qom, Iran. ahmad.olyaei@gmail.com

Abstract

The primary objective of this study is to examine the relationship between “social communication” and “collective identity” as two fundamental pillars of the realization of religious democracy. Within this framework, the study seeks to demonstrate that the mere individual and quantitative presence of people in political and social arenas is insufficient for achieving religious democracy. Rather, what distinguishes this model of democracy from other democratic paradigms is its emphasis on the “collective identity” of the people as a meaningful and integrated whole. Accordingly, the ultimate objective of the study is to explain how the social communication system can be reconstructed and revitalized in such a way as to facilitate the formation of this collective identity and, ultimately, actualize the theoretical capacities of religious democracy for state-building and system-building grounded in popular agency. More precisely, by focusing on the communicative dimension, the study seeks to propose an operational strategy for moving from the existing condition—characterized by a qualitative decline in social communication—to a desirable condition in which communication serves as a medium for producing shared meaning and collective solidarity. The central problem of this study arises from an apparent contradiction in the social context of contemporary Iran. On the one hand, the theory of religious democracy, as the foundation of the Islamic Republic, places strong emphasis on the role and collective will of the people in determining their own destiny and regards its realization as dependent upon the active participation of “the people with a collective identity.” On the other hand, empirical evidence indicates that the quality of social communication has declined, while people, despite their apparent engagement in extensive and numerous social networks, are increasingly moving toward individualism. This situation gives rise to the central question of the article: Under conditions in which the foundations of social communication have deteriorated in quality and become increasingly superficial, how can the capacity of the people, understood in its collective sense, be harnessed for system-building and state-building? In other words, the fundamental issue is whether a meaningful relationship exists

Cite this article: Olyaei, A. (2026). Reviving the Social Communication System: A Pillar for Strengthening Religious Democracy. *Political science*, 29(1), p. 147-166. <https://doi.org/10.22081/psq.2026.74967.3135>

Received: 2025-09-05

Revised: 2025-11-27

Accepted: 2025-12-14

Published online: 2026-03-30

Type of article: Research Article

Publisher: Baqir al-Olum University

©2026/authors retain the copyright and full publishing rights

<https://psq.bou.ac.ir/>

between the existing system of social communication and the possibility of forming the collective identity required by religious democracy, or whether the two stand in opposition to one another; and, if this relationship has been disrupted, what strategies can be adopted to reconstruct it? This study seeks to provide a theoretical and practical response to this problem by identifying the factors underlying the decline of social communication—including modernity, industrialization, and the dominance of cyberspace—as well as the fundamental differences between patterns of communication in traditional and modern societies. This study adopts a qualitative approach and employs a descriptive-analytical method. First, the conceptual framework of the study was developed through a systematic review and examination of the relevant theoretical literature on religious democracy, collective identity, and social communication. At this stage, data were collected through documentary and library-based research, focusing on authoritative domestic and international sources. Second, drawing on Ferdinand Tönnies's theory of "Gemeinschaft and Gesellschaft" as its theoretical framework, the study analyzes transformations in the communication system of contemporary Iran. The theory was selected because Tönnies clearly distinguishes between two forms of human will—organic/natural will versus rational/arbitrary will—and between two forms of social bonds—community based on natural solidarity versus society based on contract and self-interest. These distinctions correspond closely to the research problem, particularly the differences between traditional and modern systems of communication. Third, using logical analysis and theoretical reasoning, the descriptive findings are interpreted within the framework of Tönnies's theory. The study then derives and formulates strategies for revitalizing social communication, with emphasis on two principal dimensions: "the transition from a transmission-oriented approach to a ritual-oriented approach to communication" and "attention to state-building grounded in popular agency." The findings of this study indicate that the system of social communication in contemporary Iran has undergone a fundamental transformation from the "community" model toward the "society" model. In other words, forms of communication grounded in organic will, shared emotions, kinship, neighborhood ties, and tradition-based friendship have gradually given way to forms of communication that are rational, contractual, superficial, and based on individual and instrumental interests. This transformation, driven primarily by processes of modernization, industrialization, urbanization, and, above all, the growing dominance of cyberspace with its networked and fluid characteristics, has resulted in Iranian individuals, despite having numerous and extensive connections across virtual social networks, operating at a more individualistic and isolated level than in the past. The consequence of this process is the loss of society's capacity to generate a "shared message" and "collective meaning," whereas religious democracy fundamentally requires such a shared message to realize itself—a message that must emerge from a living, dynamic system of social communication grounded in internal solidarity. In other words, although modern social networks have expanded communication quantitatively, they have not only failed to contribute qualitatively to the formation of collective identity but, by reinforcing individualism and an instrumental, profit-oriented outlook, have also created conditions for the disruption of the social bonds required by religious democracy. Accordingly, the findings of the study indicate that there is a direct and meaningful relationship between

the decline of solidarity-based social communication (the “community” model) and the inability to realize religious democracy. Based on the findings and analyses, this study concludes that revitalizing the system of social communication should not be regarded as a secondary option, but rather as a fundamental and indispensable pillar for realizing religious democracy in contemporary Iran. To achieve this objective, two key strategies are proposed. First, there should be a shift from the transmission model of communication—which views communication merely as the transmission of a message from a sender to a receiver—to the ritual model of communication, which understands communication as participation in a shared ritual and the reproduction of collective bonds. This shift can help redefine the role of media and communicative spaces, transforming them from instruments of information dissemination into platforms for strengthening social solidarity. Second, state-building should be reconceptualized on the basis of popular agency. This means that the process of system-building should not proceed solely from the top down through governing institutions; rather, it should be pursued by activating collective will and empowering social actors at both the local and national levels.

Keywords: Religious democracy, social communication, Ferdinand Tönnies, *Gemeinschaft*; *Gesellschaft*; ritual model of communication; state-building.

احیای نظام ارتباطات اجتماعی؛ رکن تقویت مردم‌سالاری دینی

احمد اولیایی

استادیار، گروه مطالعات عدالت اجتماعی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم، ایران. ahmad.olyaei@gmail.com

چکیده

هدف اصلی این پژوهش، تبیین نسبت میان نظام ارتباطات اجتماعی و شکل‌گیری هویت جمعی به عنوان رکن بنیادین مردم‌سالاری دینی در جمهوری اسلامی ایران است. مقاله در پی آن است که نشان دهد تحقق مردم‌سالاری دینی، صرفاً با حضور فردی مردم میسر نمی‌شود، بلکه به هویت جمعی مبتنی بر نظامی از ارتباطات زنده و پویا نیاز دارد. مسئله اصلی پژوهش از این پرسش سرچشمه می‌گیرد که چگونه می‌توان از ظرفیت مردم با معنای جمعی‌اش برای نظام‌سازی و دولت‌سازی بهره برد، درحالی‌که ارتباطات اجتماعی آنها دچار افول کیفی شده است؟ این افول ناشی از مدرنیته، صنعتی‌شدن و سیطره فضای مجازی، انسان ایرانی را در عین گسترش کمی ارتباطات، به فردیت فروبرده است. این مقاله با رویکردی ارتباطاتی و با روش توصیفی-تحلیلی و با بهره‌گیری از نظریه فردیناند تونیس (تمایز «اجتماع» و «جامعه») به تحلیل تحول نظام ارتباطی در ایران معاصر پرداخته است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که ارتباطات اجتماعی در ایران از الگوی «اجتماع» (اراده ارگانیک و طبیعی) به سوی «جامعه» (اراده عقلانی و خودکامه) تحول یافته است. جامعه مدرن با ارتباطات سطحی و مبتنی بر منفعت، قادر به تولید پیام مشترک نیست؛ درحالی‌که مردم‌سالاری دینی مشارکت را به مثابه تولید پیام مشترک نیاز دارد. نتیجه‌گیری نهایی مقاله بر ضرورت احیای ارتباطات اجتماعی از دو راهکار تأکید دارد: گذار از رویکرد انتقالی به رویکرد آیینی در ارتباطات، و توجه به مفهوم دولت‌سازی مبتنی بر فعالیت مردم؛ زیرا بدون بازسازی نظام ارتباطی مبتنی بر همبستگی، هویت جمعی مورد نیاز مردم‌سالاری دینی تحقق نمی‌یابد.

کلیدواژه‌ها: مردم‌سالاری دینی، ارتباطات اجتماعی، فردیناند تونیس، اجتماع، جامعه، رویکرد آیینی، دولت‌سازی.

استناد به این مقاله: اولیایی، احمد (۱۴۰۵). احیای نظام ارتباطات اجتماعی؛ رکن تقویت مردم‌سالاری دینی. *علوم سیاسی*، ۲۹(۱)، ص ۱۴۷-۱۶۶.
<https://doi.org/10.22081/psq.2026.74967.3135>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۱۴؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۹/۰۶؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۲۳؛ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۱/۱۰

© ۱۴۰۵ / نویسندگان دارنده حق مؤلف مقاله خود بدون محدودیت هستند. نوع مقاله: پژوهشی ناشر: دانشگاه باقرالعلوم (ع)

<https://psq.bou.ac.ir/>

مقدمه

مردم‌سالاری دینی به عنوان یکی از مهم‌ترین نظریه‌های سیاسی برآمده از انقلاب اسلامی ایران، به الگویی بومی و بدیل برای دموکراسی غربی تبدیل شده است. وجه تمایز اساسی این نظریه با دیگر نظام‌های مردم‌سالار، تأکید توأمان بر «حاکمیت الهی» و «حاکمیت مردم» است؛ به گونه‌ای که مردم نه در تقابل با دین، بلکه در درون چارچوب ارزش‌ها و احکام دینی، نقشی محوری در تعیین سرنوشت خویش ایفا می‌کنند؛ با این حال آنچه در بسیاری از تحلیل‌های سیاسی از مردم‌سالاری دینی مغفول می‌ماند، بسترها و سازوکارهای ارتباطی تحقق‌بخش «هویت جمعی» مورد نیاز این نظریه است؛ به عبارت دیگر پرسش از «مردم» در مردم‌سالاری دینی، صرفاً یک پرسش سیاسی یا حقوقی نیست، بلکه پرسشی عمیقاً جامعه‌شناختی و ارتباطاتی است. اهمیت پرداخت به این مسئله از آن روست که تجربه تاریخی انقلاب اسلامی نشان داده است در مقاطعی که «هویت جمعی» مردم فعال بوده و ارتباطات اجتماعی از عمق، همبستگی و کنش جمعی برخوردار بوده، نظام مردم‌سالاری دینی توانسته است بالاترین ظرفیت‌های خود را به نمایش بگذارد. اما در مقابل، زمانی که این هویت جمعی تضعیف شده و ارتباطات اجتماعی به سمت فردگرایی، سطحی‌گرایی و منفعت‌محوری رهنمون شده، کارآمدی نظام با چالش مواجه شده است؛ از این‌رو شناخت وضعیت کنونی ارتباطات اجتماعی در ایران و نسبت آن با نظریه مردم‌سالاری دینی، نه یک مسئله حاشیه‌ای، بلکه ضرورتی راهبردی برای بقا و تعمیق این نظام به شمار می‌رود.

مسئله اصلی مقاله حاضر این است که ارتباطات اجتماعی در ایران امروز وضعیت مطلوبی ندارد و از هویت جمعی مورد نیاز مردم‌سالاری دینی پشتیبانی نمی‌کند. این مسئله در تحولات عمیق ساختاری ریشه دارد که با مدرنیته، صنعتی‌شدن و عقلانیت‌ابزاری به ایران معاصر راه یافته است. گفتنی است این پژوهش به مباحث سیاسی - حقوقی مردم‌سالاری دینی (مانند تفکیک قوا، حق انتخاب، شیوه‌های حضور مردم در انتخابات و...) نمی‌پردازد و تنها بر بُعد ارتباطاتی و جامعه‌شناختی «هویت جمعی مردم» متمرکز است. این مقاله می‌کوشد با بهره‌گیری از نظریه فردیناند تونیس به عنوان یکی از تأثیرگذارترین نظریه‌پردازان گذار از اجتماع به جامعه و تحولات جوامع و مدرنیته، و نیز با تکیه بر مفاهیمی همچون رویکرد آیینی در ارتباطات (جیمز کری) و دولت‌سازی، افق جدیدی برای تحلیل و بهبود وضعیت ارتباطات اجتماعی با هدف پشتیبانی از مردم‌سالاری دینی در ایران بگشاید.

۱. پیشینه پژوهش

در مورد مردم‌سالاری دینی پژوهش‌های متعددی انجام شده است. برخی از این پژوهش‌ها در جدول شماره (۱) آمده است.

جدول ۱- پیشینه پژوهش

قالب	نام اثر	نویسنده	توضیح
کتاب	مردم‌سالاری دینی از منظر حضرت آیت‌الله خامنه‌ای	سعیدی (۱۳۹۱)	کتاب به چپستی و ابعاد مردم‌سالاری دینی با تأکید بر دیدگاه حضرت آیت‌الله خامنه‌ای می‌پردازد.
کتاب	گذار به مردم‌سالاری	بشیریه (۱۴۰۳)	کتاب حاضر در مقالات مختلف به زمینه‌های نظری و تاریخی گذار به مردم‌سالاری، موج جدید نظریه‌های گذار به دموکراسی، زمینه‌های سیاسی و اجتماعی فروپاشی، رژیم‌های غیر دموکراتیک و گذار آنها به دموکراسی، کارکرد اپوزیسیون در گذار به دموکراسی، و چند موضوع دیگر پرداخته است.
مقاله	مردم‌سالاری دینی و ساختار اجتماعی جامعه اسلامی امت	علم‌الهدی (۱۳۸۲)	این مقاله از آن جهت که به جایگاه مردم در مردم‌سالاری دینی می‌پردازد، از پیشینه‌های این تحقیق است؛ اما به زوایای ارتباطات اجتماعی و هویت جمعی اشاره‌ای ندارد.
مقاله	الگوی حکمرانی مردمی در فضای مجازی مبتنی بر نظریه مردم‌سالاری دینی	بشری خاوه و نصراللهی (۱۴۰۳)	مسئله اصلی این پژوهش، دستیابی به الگوی مطلوب مشارکت مردم در حکمرانی فضای مجازی و سؤال اصلی آن نیز بدین صورت است: بر اساس مبانی نظری مردم‌سالاری دینی، الگوی مطلوب حکمرانی فضای مجازی چیست؟
مقاله	الگوی جامعه‌پردازی نظام مردم‌سالاری دینی بر اساس بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی	محمودپناهی (۱۴۰۲)	پرسش اصلی این است که الگوی جامعه‌پردازی در بیانیه گام دوم چه شاخصه‌هایی دارد؟
مقاله	Social Media, Democracy, and the Popular Public Sphere	Sander (۲۰۲۵)	این مقاله به تفاوت حوزه عمومی و دموکراسی می‌پردازد. بحث در مردم‌سالاری دینی نیست، اما از این جهت که حوزه عمومی با بحث ارتباطات اجتماعی قرابت دارد می‌تواند این مقاله پیشینه این تحقیق باشد. نویسنده بیشتر به ظرفیت شبکه‌های اجتماعی برای دموکراسی اشاره می‌کند.

عموم آثار فوق فارغ از پرداختن به بحث مردم‌سالاری و مردم‌سالاری دینی، به اهمیت مردم و نقش آنها نیز اشاره کرده‌اند، اما هیچ اثری یافت نشد که از زاویه ارتباطات اجتماعی به این موضوع بنگرد. اساساً نوآوری این مقاله در این است که به ضرورتی برای مردم‌سالاری دینی اشاره می‌کند به نام ارتباطات اجتماعی؛ به عبارت دیگر ضعف در نظام ارتباطات اجتماعی می‌تواند پاشنه آشیل مردم‌سالاری دینی باشد.

۲. چارچوب مفهومی

در این تحقیق می‌کوشیم از مجموع مفاهیم مرتبط با بحث به هدف خود برسیم؛ از این‌رو بیش از چارچوب نظری^۱ به چارچوب مفهومی^۲ نیاز است. چارچوب مفهومی می‌کوشد جهان اجتماعی را بر

1. Theoretical Framework.

2. Conceptual Framework.

حسب آرایشی از مفاهیم مرتبط یا یک طرح مفهومی نمایش دهد (بلیکی، ۱۳۹۶، ص. ۲۲۰)؛ به عبارت دیگر هرچند از نظریه استفاده می‌شود، چشم‌انداز محقق در این پژوهش تنها یک نظریه^۱ نیست، بلکه آرایشی از مفاهیم است که در قالب یک گفتمان علمی^۲ چارچوب مفهومی مورد نظر را می‌سازد. چارچوب مفهومی این پژوهش بر این پیش‌فرض استوار است که «مردم‌سالاری دینی» نه فقط در نهادهای صرفاً رسمی، بلکه در کیفیت مناسبات ارتباطی جامعه تحقق می‌یابد؛ بر این اساس پنج لایه تحلیلی زیر، شبکه مفهومی مقاله را شکل می‌دهند:

۱-۲. «مردم» در اندیشه اسلامی (لایه مبنایی)

مهم‌ترین بخش این چارچوب، لایه مبنایی در تعریف مردم است. در مردم‌سالاری دینی، واژه «مردم» بار معنایی متفاوتی با مفهوم مشابه خود در گفتمان لیبرال-دموکراسی دارد. در سنت غربی، به‌ویژه پس از عصر روشنگری، «مردم» بیشتر به مجموعه‌ای از آحاد مستقل و عاقل اطلاق می‌شود که با قرارداد اجتماعی، حاکمیت را به نمایندگان خود واگذار می‌کنند. در این نگاه، اصالت با فرد است و جمع، امری اعتباری و ناشی از تجميع اراده‌های فردی تلقی می‌شود (لاک، ۱۴۰۱، ص. ۴۵). اما در اندیشه سیاسی اسلام، «مردم» بدون داشتن هویت جمعی، موضوعیت چندانی ندارد. قرآن کریم به جای تأکید بر «افراد»، بر مفاهیمی همچون «ناس»، «قوم»، «امت» و «جماعت» تکیه دارد که هر یک بر نوعی وجود جمعی اصیل دلالت می‌کنند؛ برای نمونه واژه «ناس» در آیات متعددی در مقام خطاب به کل جامعه انسانی یا مؤمنان به کار رفته است. آیه شریفه «لَيَقُومَنَّ النَّاسُ بِالْقِسْطِ» (حدید، ۲۵) نشان می‌دهد که قیام به قسط (برپاداشتن عدالت) یک وظیفه جمعی است که تنها با کنش هماهنگ «ناس» به عنوان یک کل ممکن می‌شود. اگر «ناس» صرفاً به افراد پراکنده تفسیر شود، مفهوم «قیام جمعی» معنا نمی‌یابد؛ همچنین هرچند آیه «وَأُمِّرُوا بِالْمَعْرُوفِ وَانْهَوْا عَنِ الْمُنْكَرِ» (لقمان، ۱۷) خطاب به فرد است، تحقق آن جز در یک شبکه ارتباطی و هویت جمعی ممکن نیست. واژه «قوم» در قرآن نیز بر هویتی جمعی دلالت دارد که دارای اراده، سرنوشت مشترک و مسئولیت اخلاقی است. آیه «إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّى يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ» (رعد، ۱۱) به صراحت رابطه تغییر سرنوشت را به کنش جمعی «قوم» پیوند می‌زند (قرائتی، ۱۳۸۸، ج. ۴، ص. ۳۲۵؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج. ۱۰، ص. ۱۴۱). در قرآن کریم از واژه «امت» نیز می‌توان به این هویت جمعی پی برد. هماهنگی و هم‌جهتی از ویژگی‌های بارز تعریف امت است. آیت‌الله خامنه‌ای می‌گوید: «امت یعنی مجموعه انسان‌هایی که در یک جهت، به سوی یک هدف، با یک انگیزه دارند حرکت می‌کنند؛ ما این جور نیستیم، ما متفرقیم» (مقام معظم رهبری، ۱۴۰۳/۶/۳۱). مردم را

1. Theory.

2. Scientific Discourse.

نباید به افرادی که فقط رأی می دهند یا به صورت فردی در نظام سیاسی- اجتماعی فعالیت می کنند، تقلیل داد. در این نگاه، هر فرد به تنهایی یک واحد سیاسی است و هویت جمعی، صرفاً برابند رأی اکثریت است. این یک تقلیل گرایی آشکار درباره مردم است. همان طور که تأکید شد، مردم در ادبیات دینی و بزرگان انقلاب اسلامی هویت جمعی دارند. امام خمینی نیز بر «وحدت کلمه» تأکید زیادی داشتند (امام خمینی، ۱۳۸۷، ج ۶، ص. ۵۵). تحلیل این واژه از منظر ارتباطات فرصت جداگانه ای می طلبد؛ اما به اجمال می گوئیم هم وحدت نشان هویت جمعی است و هم کلمه را می توان در پرتو پیام و ارتباطات تحلیل کرد.

۲-۲. نقش ارتباطات اجتماعی در تولید و بازتولید هویت جمعی (سازوکار حل)

چارچوب مقاله بر اساس نقش ارتباطات اجتماعی در بازتولید هویت جمعی به سمت حل مسئله می رود. هویت جمعی امری ثابت و یکباره نیست؛ بلکه فرایندی پویا و وابسته به ارتباطات اجتماعی است؛ به عبارت دیگر ارتباطات اجتماعی به معنای تبادل پیام میان افراد جامعه به صورت همیشگی از آحاد مردم یک هویت جمعی می سازد. بندیکت اندرسون،^۱ دانشمند علوم سیاسی آمریکا و نویسنده کتاب *جماعت های تصویری*،^۲ جامعه ای را که اعضای آن یکدیگر را نشناسند، واقعی و عینی نمی داند و معتقد است این جامعه، تنها در اذهان وجود دارد (اندرسون، ۱۳۹۳، ص. ۴۰). ارتباطات اجتماعی این جماعت تصویری را به یک جامعه پویا با هویت اجتماعی تبدیل می کند. در جامعه ایران، پس از انقلاب اسلامی، ارتباطات اجتماعی دو کارکرد عمده در حفظ هویت جمعی داشته است: نخست، کارکرد معناسازی مشترک از طریق آیین ها (مانند راهپیمایی ۲۲ بهمن، نماز جمعه، دعای ندبه)؛ دوم، کارکرد بسیج کنندگی برای مقابله با تهدیدها (جنگ تحمیلی، فتنه ها). اما در دهه های اخیر، تحولاتی مانند گسترش فردگرایی دیجیتال، تضعیف نهادهای میانی (مسجد، هیئت، بازار سنتی) و غلبه عقلانیت ابزاری، این فرایند را مختل کرده است؛ به بیان دقیق تر «مردم» به عنوان یک هویت جمعی تا زمانی که ارتباطات اجتماعی اندام وار و عمیق برقرار باشد، زنده است. با سست شدن این ارتباطات، «مردم» به «جمعیت» و در نهایت به «آحاد» تنزل می یابد.

۲-۳. انقلاب اسلامی؛ احیای مفهوم مردم در عصر مدرن (نقطه عطف تاریخی از حیث امکان)

توجه به تجربه ارتباطات اجتماعی و هویت جمعی در انقلاب اسلامی، رکن ما در چارچوب مفهومی از حیث بازتولید امکان احیای ارتباطات است. احیای نقش فعال و جمعی مردم در فرایند تعیین سرنوشت سیاسی- اجتماعی خود یکی از مهم ترین ویژگی ها و ثمرات انقلاب اسلامی بود. امام خمینی ضمن ارائه

1. Benedict Anderson.

2. Imagined Communities (1983).

نظریه ولایت فقیه و حکومت اسلامی، در عین حال بر رأی ملت و مشارکت توده‌ها تأکید می‌کرد. این تلفیق، بسیاری از روشنفکران مسلمان را متحیر ساخت. اما راز این تلفیق در همان نگاه به «هویت جمعی» نهفته است. مردم در مردم‌سالاری دینی، نه صرفاً به دلیل رأی‌شان (که یک عمل فردی است)، بلکه به دلیل هویت جمعی‌شان به مثابه «امت»، مشروعیت‌بخش نظام هستند. درواقع نظام جمهوری اسلامی، به تعبیر رهبر معظم انقلاب، «مردم‌سالاری دینی» است؛ یعنی حکومتی که هم از مردم و هم برای مردم و هم منطبق با دین است؛ اما این مردم اگر فاقد هویت جمعی باشند، نه می‌توانند حاکمیت دینی را به طور کامل محقق کنند و نه می‌توانند از آن پشتیبانی کنند. در سال‌های مبارزاتی پیش از پیروزی، هویت جمعی مردم به اوج خود رسیده بود: اقشار مختلف (بازاری، دانشگاهی، روحانی، کارگر، اقلیت‌های دینی) ذیل یک هدف مشترک متحد شدند. این اتحاد، مبتنی بر ارتباطات چهره‌به‌چهره، نوارهای سخنرانی، اعلامیه‌های دست‌نویس و شبکه‌های مساجد بود؛ یعنی همان ارتباطات اجتماعی مفیدی که پیام را در جامعه به صورت گستره می‌سازد. پس از انقلاب نیز در دوران دفاع مقدس، همین هویت جمعی بود که هزاران جوان را به جبهه‌ها کشانید؛ بنابراین تجربه تاریخی نشان می‌دهد که هرگاه «هویت جمعی» تضعیف شده، نظام مردم‌سالاری دینی دچار آسیب شده است و هرگاه این هویت احیا شده، نظام توانسته بر بحران‌ها غلبه کند؛ همچنین هویت جمعی نمی‌تواند به یکباره و برای همیشه ساخته شود؛ بلکه نیازمند بازتولید دایمی از طریق ارتباطات اجتماعی پویاست.

نظام سیاسی، پدیده‌ها و وقایع جدید پیوسته در حال ظهور هستند. فناوری‌های ارتباطی تغییر می‌کنند؛ نسل‌ها جایگزین می‌شوند و مسائل اجتماعی دگرگون می‌گردند. اگر هویت جمعی نتواند خود را با این تحولات وفق دهد، به تدریج کارایی خود را از دست می‌دهد؛ برای مثال نسل جوان امروز ایران در فضای مجازی و شبکه‌های اجتماعی زندگی می‌کند. اگر نتوان برای این نسل، تجلی‌های مشترک معنادار و ارتباطات اجتماعی عمیق در همان فضا خلق کرد، آنها به تدریج از هویت جمعی مورد نیاز مردم‌سالاری دینی فاصله می‌گیرند؛ از این‌رو پویایی ارتباطات اجتماعی شرط بقای مردم‌سالاری دینی است.

۴-۲. فردیناند تونیس و گذر از اجتماع به جامعه (تشخیص مسئله)

دیدگاه فردیناند تونیس، رکن چارچوب ما از حیث تشخیص مسئله است. فردیناند تونیس،^۱ فیلسوف و جامعه‌شناس آلمانی، از جمله نظریه‌پردازانی است که دگرگونی‌های جوامع از دوران سنتی به مدرن را موضوع تفکر و قلم خود قرار داده است. او که خود دگرگونی‌های جامعه سنتی را با حضور ابزارآلات مدرن کشاورزی و دگرگونی‌های اجتماعی پیامد آن، در خانواده کشاورز خود لمس می‌کرد، در کتاب

1. Ferdinand Tönnies.

جامعه و اجتماع^۱ این تمایز را با دو واژه گمین شافت^۲ (اجتماع^۳) و گزل شافت^۴ (جامعه^۵) تصویر کرد. «گمین شافت به نوعی سازمان اجتماعی گفته می شود که مشخصه آن روابط نزدیک میان فردی و احساسات دوسویه پیونددهنده ای است که انسان ها را به عنوان اعضای یک کلیت اجتماعی گرد هم می آورد. در مقابل مشخصه گزل شافت شکل بروکراتیک تر و غیر شخصی تر سازمان دهی و کنترل اجتماعی ناشی از قرارداد [اجتماعی] به پشتیبانی دولت است» (مهدی زاده، ۱۳۹۲، ص. ۳۵).

از حیث ارتباطاتی، در اجتماع یا کامیونیتی، ارتباط محدود است و دایره ارتباطات انسان ها کم بود؛ اما ارتباط عمیق است. اما در جامعه یا سوسیای، ارتباط از نظر کنی گسترده می شود، اما عمق آن کم و سطحی می شود (کانمن، ۱۳۷۳، ص. ۲۷). نکته اصلی در تفسیر چرایی این تفاوت است. تونس استدلال می کند با مدرن شدن جوامع، اراده ارگانیکی^۶ که اجتماع سنتی را تشکیل می داد، به اراده سنجیده تبدیل می شود. اراده خودکامه، سنجیده یا عقلانی،^۷ ارتباطات را بر محوریت عقلانیت ابزاری و منفعت تعریف می کند. اما اراده ارگانیکی، نفس ارتباطات را دارای اهمیت ذاتی می شمارد (کازنو، ۱۳۶۴، ص. ۲۰).

زندگی در اجتماع از اراده درونی شکل می گیرد؛ بدین معنا که انسان ها زندگی را دوست دارند و زندگی و ارتباط با اطرافیان پدیده ای طبیعی است؛ از این رو هنگام ارتباطات اساساً به اینکه چه منفعتی از این ارتباطات نصیب ما می شود، فکر نمی کنند؛ اما در جامعه، اراده طبیعی تحت الشعاع اراده بیرونی قرار گرفته است. شرایطی که مدرنیته، رسانه، صنعتی شدن، تقسیم کار مدرن و استلزامات همه اینها بر انسان و جامعه تحمیل می کند، نوع نظام ارتباطات را نیز شکل می دهد. انسان مبتنی بر این اراده که به نوعی خودکامه است و با عقلانیت ابزاری منطبق تر است، هنگام ارتباطات مجبور است منافع خود را نیز لحاظ کند؛ از این رو اجتماع نوعی جامعه معنوی است که در آن، هر حرکت نه در خدمت فرد و مصالح شخصی، بلکه در خدمت جمع است. وسیله و هدف از یکدیگر جدا نیستند. مشارکت فراگیر و بی چون و چراست. همبستگی اجتماعی، وفاق و ذوق روانی در آن وجود دارد. اراده ارگانیکی بر پایه احساس و تجربه مشترک مثل سلیقه و سنت بنا می شود (مهدی زاده، ۱۳۹۲، ص. ۳۷) و در گزل شافت (جامعه) هر عمل انسان، تابعی از عقل گرایی و مصلحت اندیشی است. اعضا

1. Community & society (1887).

2. Gemeinschaft.

3. Community.

4. Gesellschaft.

5. Society.

6. Essential will, natural will, Wesenwille.

7. Arbitrary Will, Kürwille.

در گزل‌شافت برای دستیابی به هدف که بیشتر اقتصادی است، با هم قرارداد می‌بنند و روح حسابگری میان وسایل و اهداف، تعیین‌کننده رابطه بین اعضاست (همان). در جدول شماره (۲) خلاصه تفاوت این دو نگاه آمده است.

جدول ۲- تفاوت‌های اجتماع و جامعه

از حیث	گمین‌شافت ^۱ (اجتماع)	گزل‌شافت ^۲ (جامعه)
کمیت ارتباطات	ارتباطات از نظر کمی محدود است. انسان‌ها تنها با خانواده و اطرافیان ارتباط دارند.	ارتباطات زیاد است و دامنه آن از نظر کمی حتی به بیرون از مرزها نیز کشیده می‌شود.
عمق ارتباطات	ارتباطات عمیق است.	ارتباطات سطحی و کم‌عمق است.
هدف ارتباطات	ارتباط، اندام‌وار یا ذاتی و طبیعی است. عین خود ارتباط‌گیری هدف است.	ارتباطات سنجیده است. منفعت، مصلحت و عقلانیت ابزاری تعیین‌کننده هدف است.
نوع اراده تشکیل‌دهنده	اراده اندام‌وار و طبیعی (درونی)	اراده سنجیده و خودکامه (بیرونی)

دیگر اندیشمندان نیز هر کدام از زاویه‌ای خاص این گذار را تحلیل کرده‌اند: آدام فرگوسن،^۳ مورخ و فیلسوف اسکاتلندی در عصر روشنگری با مقایسه ملل بدوی و جوامع مدنی این دگرگونی‌ها را نشان می‌دهد. او در کتاب رساله‌های درباره تاریخ جامعه مدنی می‌نویسد: جوامع پیشرفته در نسبت با جوامع بدوی چهار مرحله رشد شامل شکارگری، دامداری، کشاورزی و تجاری را پشت سر گذاشته‌اند (شاه ابراهیمی و همکاران، ۱۳۸۹، ص. ۵۱۱). جیمز میل^۴ نیز از نگاهی دیگر این دگرگونی‌های جوامع را تبیین می‌کند. گذر از «منزلت پیش‌داده‌شده»^۵ در جامعه سنتی به «قرارداد وضع‌شده»^۶ ایده اوست. مارکس^۷ گذار از فئودالیسم به سرمایه‌داری، اسپنسر^۸ دگرگونی‌های جوامع از جامعه نظامی به جامعه صنعتی و دورکیم^۹ با سیر از همبستگی مکانیکی به ارگانیکی، دگرگونی‌های جوامع را بررسی کرده‌اند. هرچند هیچ‌کدام مانند تونیس بر روی تغییر نظام ارتباطات اجتماعی کار نکرده‌اند و مقاصد دیگر را دنبال می‌کردند، به عنوان نگاه‌هایی در فرایند و تطور تغییر جوامع از سنتی به مدرن که نظام ارتباطات نیز بخشی از آن است، می‌تواند سرنخ‌های خوبی باشد.

1. Gemeinschaft.

2. Gesellschaft.

3. Adam Ferguson (1723-1816).

4. James Mill.

5. Ascribed Status.

6. Contractual Status.

7. Karl Marx.

8. Herbert Spencer.

9. Émile Durkheim.

۵-۲. ارتباطات اجتماعی در ایران امروز (وضعیت)

با کاربست نظریهٔ تونس در شرایط ایران، مشاهده می‌شود که ارتباطات اجتماعی به تدریج از ویژگی‌های اجتماع (عمق، همبستگی طبیعی، کنش جمعی) به ویژگی‌های جامعه (کمیت، سطحی‌گرایی، فردگرایی منفعت‌محور) تغییر یافته است. مدرنیته، صنعتی‌شدن، تقسیم کار، ارتباطات مجازی و اقتصاد از جمله عوامل مهمی است که ارتباطات اجتماعی را مانند آنچه تونس می‌گوید، در ایران نیز تحت الشعاع خود قرار داده است. افراد در شبکه‌های اجتماعی ارتباطات بسیاری از نظر کمی دارند، اما در تنهایی مدرن گرفتار شده‌اند و عمدهٔ ارتباطات عمق ندارند. برای فهم این ادعا، ارتکازات و مشاهدات ما کفایت می‌کند و برای دستیابی به آمار به پژوهش‌های مستقل نیاز است؛ ولی به اجمال می‌توان از نتایج بعضی پژوهش‌ها نیز این مهم را دریافت. یکی از شاخص‌های نظام ارتباطات، شاخص اعتماد بین فردی است. موج چهارم پیمایش ملی ارزش‌ها و نگرش‌ها در سال ۱۴۰۲ نشان می‌دهد اعتماد بین افراد در ایران در سال ۱۳۵۳ از ۵۳ درصد به ۸/۲ درصد در سال ۱۴۰۲ رسیده است. اعتماد بین افراد که بنیادی‌ترین پایه هرگونه ارتباط اجتماعی عمیق و همبستگی جمعی را تشکیل می‌دهد، در طول پنج دهه اخیر در ایران کاهش جدی داشته است. شاخص بعدی که ما را در فهم افول نظام ارتباطات اجتماعی کمک می‌رساند، وضعیت انتقال ارتباطات از فضای حقیقی به فضای مجازی و شبکه‌های اجتماعی است. مک لوهان^۱ آرایش اصلی اینترنت و ماهیت استفاده از آن را تکه‌تکه‌کنندهٔ معانی و مضامین اجتماعی می‌داند و ارتباطات ذیل آن را به نوعی نیابتی می‌خواند (Rusmussen, 2000, p. 160). مک لوهان هرچند معتقد است که با ظهور اینترنت و شبکه‌های اجتماعی و رسانه‌های مدرن، جهان به نوعی به دوران قبیله‌ای بازگشته و شاهد یک دهکدهٔ جهانی هستیم، اساساً این جنس ارتباطات با ارتباطات عمیق و گرم پیشین متفاوت است. جامعهٔ شبکه‌ای^۲ کاستلز^۳ هم اینجا به فهم ما از دگرگونی‌های ارتباطات در دنیای دیجیتال کمک می‌رساند. در فرایند معاصر فردیت‌بخشی، واحد اصلی جامعهٔ شبکه‌ای به فردی مبدل می‌شود که به شبکه‌ها متصل است (مهدی‌زاده، ص ۳۲۳). واحدهای اجتماعی جامعه شبکه‌ای تکه‌تکه و پراکنده هستند. این بدین معناست که تماس‌ها و اتصالات در درون واحدها در مقایسه با خانواده‌های سنتی، محله‌ها و جماعت‌ها به نسبت پایین و کم می‌باشد (همان، ص. ۳۲۴). در جامعهٔ شبکه‌ای، انسان‌ها در پس صفحهٔ نمایش‌ها وارد دهکدهٔ جهانی می‌شوند و روزانه با صدها نفر ارتباط می‌گیرند. این ارتباطات از طریق لایک، فالو، بازنشر و انواع و اقسام کنش‌های مجازی است؛ اما در فردیت فرد انجام می‌شود. افراد پس از ساعت‌ها به خود می‌آیند و می‌بینند ساعت‌ها در فضای مجازی چرخیده و کنش ارتباطی داشته‌اند؛ اما همچنان تنها

1. Marshall McLuhan.

2. Network society.

3. Manuel Castells.

هستند! طبق آخرین پیمایش ایسپا در سال ۱۴۰۳، حدود ۸۲ درصد مردم ایران دست‌کم در یکی از پیام‌رسان‌ها و شبکه‌های اجتماعی عضو هستند. کاربران ایرانی بیش از ۸۹۳ میلیون پست را در سال ۱۴۰۲ منتشر کرده‌اند که نسبت به سال ۱۴۰۱، ۷۱ درصد رشد داشته است. در گزارشی که دیتاک در سال ۱۴۰۲ با عنوان رفتار ایرانی در شبکه‌های اجتماعی منتشر کرده است، حجم کل محتوای به اشتراک گذاشته‌شده در شبکه‌های اجتماعی ایران در هر روز معادل با ۱۶۰۰ شاهنامه فردوسی است.

۳. «برون‌رفت» از مسیر احیای نظام ارتباطات اجتماعی

آنچه تاکنون گذشت به‌نوعی تبیین مسئله بود؛ بدین معنا که نظام مردم‌سالاری دینی به هویت جمعی نیاز دارد که این هویت جمعی و معنای واقعی مردم در یک نظام ارتباطات اجتماعی پویا رقم می‌خورد که اکنون در وضعیت مطلوب نیست. اما چه باید کرد؟ پرسشی جدی که شاید افق‌هایی را برای ما بگشاید.

۱-۳. رویکرد آیینی در ارتباطات اجتماعی

گذار از رویکرد رایج «انتقالی» به ارتباطات به سمت «رویکرد آیینی» راه‌حل خوبی برای تقویت نظام ارتباطات اجتماعی است. رویکرد انتقالی^۱ ارتباط را انتقال پیام تعریف می‌کند و به این پرسش می‌پردازد که چگونه فرستندگان و گیرندگان، رمزگذاری و رمزگشایی می‌کنند و چگونه انتقال‌دهندگان، کانال‌ها و رسانه‌های ارتباطی را به کار می‌گیرند (فیسک، ۱۳۸۶، ص. ۴۷). رویکرد آیینی^۲ ارتباط را تولید و تبادل معنا تعریف می‌کند و در این باره سخن می‌گوید که چگونه پیام‌ها با متن‌ها در تعامل با مردم قرار می‌گیرد تا معنا تولید شود؛ یعنی به نقش متن‌ها در فرهنگ وابسته است. ارتباط با اصطلاح‌هایی مانند اشتراک، مشارکت، پیوند، معاشرت، همراهی و داشتن باور مشترک تعریف می‌شود. در این رویکرد آنچه اهمیت دارد، عمل دست‌به‌دست‌شدن اطلاعات نیست؛ بلکه تجلّی باورهای مشترک است. فرد عضوی از یک فرهنگ یا جامعه خاص می‌شود. در رویکرد آیینی، پیام ساختی از علائم است که از راه تعامل با دریافت‌کنندگان تولید معنا می‌کند. فرستنده که انتقال‌دهنده پیام وصف می‌شود، از اهمیت می‌افتد و متن و چگونگی «قرائت» آن اهمیت می‌یابد (McQuail, 1994, p. 35). ارتباط بیش از اینکه ابعاد انتقالی داشته باشد، واجد ابعاد آیینی است. در این شرایط، ارتباط نه به گسترش پیام‌ها در بُعد مکانی، بلکه به حفظ جامعه در بُعد زمان معطوف است؛ نه عمل ابلاغ اطلاعات، بلکه بازنمود باورهای مشترک است. اگر الگوی اولیه ارتباط با دیدگاه انتقالی، گسترش پیام‌ها در واحد جغرافیایی به منظور مهارکردن است، در الگوی جدید ارتباط مراسم مقدسی است که انسان‌ها را با رفاقت و اشتراک گرد هم می‌آورد (کری، ۱۳۷۶، ص ۴۸). یکی از مهم‌ترین دستاوردهای رویکرد آیینی، نقد بنیادین آن بر فردگرایی حاکم بر

1. Transmission approach.

2. Ritual approach.

ارتباطات مدرن است. در رویکرد آیینی، ارتباطات فی‌نفسه ارزش‌آفرین است. کری در توصیف ویژگی‌های این رویکرد می‌نویسد: «ارتباطات به مثابه فرایندی نمادین است که به‌واسطه آن واقعیت تولید، حفظ، تعمیر و دگرگون می‌شود». این نگاه با مبانی انسان‌شناختی مردم‌سالاری دینی کاملاً همخوانی دارد. همان‌طور که گفته شد، در مردم‌سالاری دینی نیز «مردم» نه به مثابه «آحاد مستقل»، بلکه به مثابه «هویت جمعی» اصالت دارد. رویکرد آیینی ابزار نظری و عملی تحقق همین هویت جمعی را فراهم می‌سازد: از طریق طراحی و تقویت آیین‌های ارتباطی که در آنها مردم خود را جزئی از یک کل بزرگ‌تر احساس کنند و برای آن کل، معنا تولید کنند. مردم‌سالاری دینی بدون «مردم دارای هویت جمعی»، فرمی توخالی و مکانیکی است. هویت جمعی نیز بدون «ارتباطات آیینی» (که در آن مردم خود به تولید و بازتولید معنا می‌پردازند) شکل نمی‌گیرد. گوندولین بلو^۱ در مطالعه‌ای که در سال ۲۰۱۸ منتشر شد، به‌طور مستقیم رویکرد آیینی کری را با مشارکت دموکراتیک پیوند زد. او نوشت: «دیدگاه آیینی ارتباطات، بررسی ابعاد جغرافیایی، تاریخی و مادی ارتباطات را فرا می‌خواند؛ جایی که گفتگوها، بدن‌ها، فضاها، عمومی و خوراکی‌ها شرایط مساعدی را برای تعامل دموکراتیک فراهم می‌کنند» (Blue, 2018, p. 107). رویکرد آیینی در ارتباطات، فراتر از یک انتخاب روش‌شناختی یا نظری، یک راهبرد برای احیای هویت جمعی و بازسازی پیوندهای اجتماعی عمیق است.

۲-۳. راهکار دوم: دولت‌سازی بر پایه فاعلیت مردم

دولت‌سازی ادبیاتی تولید شده و تاریخی در علوم و اندیشه سیاسی دارد که با عنوان «State-building»، کتاب‌ها و مقالاتی را به خود اختصاص داده است. در این ادبیات «دولت‌سازی یک پدیده پیچیده، تحت تأثیر عوامل مؤثر مختلف (ژئوپلیتیکی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، قومی، مذهبی) است و آن عوامل و روابط متقابل آنها را از منظر یک موقعیت تاریخی خاص که ویژگی هر فرایند دولت‌سازی است، تجزیه و تحلیل می‌کند» (Bachrach, 1995, p. 78). اما آنچه بیشتر مورد بحث ماست، تأکید آیت‌الله شهید سید علی خامنه‌ای در باب ضرورت دولت‌سازی است. ایشان می‌فرماید: «امروز هم که بحمدالله نظام اسلامی به وجود آمده، تشکیل شده، ما منتظریم که دولت اسلامی به معنای واقعی و سپس جامعه اسلامی به معنای واقعی و سپس تمدن اسلامی به معنای حقیقی به وجود بیاید، حوزه علمیه مسئولیت‌های متناسب با این کار بزرگ را دارد، باید انجام بدهد. چه کار باید بکنید؟ باید بنشینید فکر کنید دیگر؛ اینها جزو آن موضوعات و مباحث فکری شما است» (مقام معظم رهبری، ۱۳۹۸/۰۲/۱۸). ایشان در جای دیگر می‌فرماید: «ما دولت اسلامی هم نداریم! از آن مراحل چندگانه‌ای که ما مطرح کردیم، هنوز در دولت اسلامی‌اش مانده‌ایم ... ما توانستیم یک انقلاب اسلامی - یعنی یک حرکت

1. Gwendolyn Blue.

انقلابی - به وجود بیاوریم؛ [بعد] توانستیم بر اساس آن، یک نظام اسلامی به وجود بیاوریم؛ خیلی خوب، تا اینجا توفیق حاصل شده که خوب خیلی هم مهم است؛ لکن بعد از این، ایجاد یک دولت اسلامی است؛ یعنی [ایجاد] تشکیلات مدیریتی اسلامی برای کشور. ما در این قضیه هنوز خیلی فاصله داریم تا به مقصود برسیم» (مقام معظم رهبری، ۱۳۹۶/۰۶/۰۶).

دولت‌سازی مطلوب در چارچوب مردم‌سالاری دینی باید در پی «فاعلیت مردم» باشد، نه «فاعلیت برای مردم»؛ یعنی خود مردم جزئی از حاکمیت شوند، نه آنکه حاکمیت برای آنها تصمیم بگیرد. این دولت‌سازی می‌تواند در کنار احیای ارتباطات اجتماعی، نظام اجتماعی پویا و مشارکت‌جو را بازآفرینی کند. اگر رویکرد آیینی در ارتباطات، بافت نرم‌افزاری و فرهنگی بازسازی هویت جمعی را فراهم می‌کند، دولت‌سازی باید بستر سخت‌افزاری و نهادی را مهیا سازد؛ به عبارت دیگر نمی‌توان انتظار داشت که ارتباطات آیینی در ساختاری از دولت مدرن بیگانه با هویت جمعی، دوام و تأثیر لازم را داشته باشد. تجربه ایران پس از انقلاب اسلامی نشان می‌دهد که با وجود ظرفیت‌های عظیم مردمی در ابتدای انقلاب، به تدریج ساختار دولت به الگوی متداول دولت‌های مدرن (بروکراسی، تقسیم کار، مالکیت خصوصی، نظام آموزشی یکسان، معماری تقلیدی و...) نزدیک شده است. اهمیت این موضوع برای بحث ما آن است که بسیاری از مشکلات ارتباطات اجتماعی در ایران، در ساختار دولت مدرن ریشه دارد، نه صرفاً در عملکرد یک حکومت خاص؛ از این‌رو دولت‌سازی به مثابه یک پروژه بلندمدت و ساختاری است که وظیفه آن بازتعریف نسبت میان «دولت» و «مردم» در چارچوب مردم‌سالاری دینی می‌باشد.

میشل فوکو وقتی انقلاب اسلامی ایران را تحلیل می‌کند و در پی چگونگی شکل‌گیری دولتی از درون مقابل نظام شاهنشاهی است، می‌نویسد: «اراده جمعی اسطوره‌ای سیاسی است که حقوق‌دانان یا فیلسوفان تلاش می‌کنند به کمک آن، نهادها و غیره را تحلیل یا توجیه کنند؛ اراده جمعی یک ابزار نظری است؛ اراده جمعی را هرگز کسی ندیده است و خود من فکر می‌کردم که اراده جمعی مثل خدا یا روح است و هرگز کسی نمی‌تواند با آن روبرو شود؛ اما ما در تهران و سراسر ایران با اراده جمعی یک ملت برخورد کرده‌ایم و باید به آن احترام بگذاریم؛ چون چنین چیزی همیشه روی نمی‌دهد. این اراده جمعی که در نظریه‌های ما همواره اراده‌ای کلی است، در ایران هدفی کاملاً روشن و معین را برای خود تعیین کرده و بدین گونه در تاریخ ظهور کرده است (فوکو، ۱۴۰۲، ص. ۲۹). اینجا دقیقاً محل تفاوت دولت اسلامی و دولت‌سازی مورد نظر رهبری با دولت مدرن است: «دولت مدرن نهادی است که با خنثی کردن هر روایت کل‌نگر، حامی امکان‌های متکثر خودسازی فردی می‌شود. اما این دستاورد، همزمان حامل پرستی بنیادین است: آیا نظامی که بر تهی‌بودگی فرد استوار است، می‌تواند در برابر تهی‌شدگی معنایی، بحران مشارکت و ازهم‌گسیختگی اجتماعی پایدار بماند؟» (صالحی و صفرنژاد بروجنی، ۱۴۰۴، ص. ۱۴۲). در اینجا بحث تونس به کمک ما می‌آید که فردگرایی منفعت‌طلبانه و اراده خودکامه اجازه

دولت‌سازی مبتنی بر اراده جمعی را نمی‌دهد و از این‌رو دولت مدرن به مثابه قدرت از بیرون، جای خود را باز می‌کند. درست در همین‌جا مردم‌سالاری دینی خدشه می‌بیند؛ از این‌رو دولت‌سازی باید بر پایه فاعلیت مردم با همان هویت جمعی و اراده جمعی‌ای شکل بگیرد که پیش‌تر تبیین شد.

۳-۳. پیوند دولت‌سازی و احیای ارتباطات اجتماعی

این دو راهکار (رویکرد آیینی در ارتباطات و دولت‌سازی مبتنی بر فاعلیت مردم) به جای رقابت، مکمل یکدیگرند: رویکرد آیینی بدون دولت‌سازی در کوتاه‌مدت امکان‌پذیر است، اما در بلندمدت با موانع ساختاری (بروکراسی متمرکز، نظام آموزشی فردگرا، اقتصاد سرمایه‌داری، شهرسازی ضد اجتماع) روبرو می‌شود. ممکن است دولت‌سازی بدون رویکرد آیینی، به یک دولت خیرخواه، اما پدرسالار تبدیل شود که «برای مردم» تصمیم می‌گیرد، اما «به دست مردم» کاری انجام نمی‌دهد. چه‌بسا چنین دولتی رفاه مادی ایجاد کند؛ اما هویت جمعی و همبستگی معنوی را بازسازی نمی‌کند.

۳-۴. کاربردی‌سازی راه‌حل و سطح‌بندی اقدام

«رویکرد آیینی» بستر نرم‌افزاری تولید معنا و هم‌بستگی را فراهم می‌کند و «دولت‌سازی مبتنی بر فاعلیت مردم» بستر سخت‌افزاری و نهادی آن را شکل می‌دهد. سطوح اقدام را می‌توان به شکل جدول زیر طراحی کرد:

جدول ۳- سطوح اقدام حل مسئله

سطح	قلمرو تحقق	شیفت از رویکرد انتقالی به آیینی	تحقق دولت‌سازی بر پایه فاعلیت مردم
سطح اول؛ سطح گفت‌وگویی و معرفتی	حوزه‌های علمیه، دانشگاه‌های علوم ارتباطات و فلسفه سیاسی و...	فراتر از کارکرد اطلاع‌رسانی، ارتباطات به عنوان تحقق بخشی از کنش جمعی تعریف می‌شود.	فاعلیت مردم نه در انتخابات صرف، که در «مردمی‌سازی واقعی» تعریف می‌شود.
سطح دوم؛ سطح خرد و محله‌ای (زیست‌جهان روزمره)	خانواده، همسایگی، مسجد، محله، گروه‌های دوستی و حلقه‌های کوچک همیاری	بازطراحی «آیین هم‌بودگی»؛ بر برگزاری آیین‌های گفتگو، همیاری نمادین (مثل تعزیه‌های محلی یا جشن‌های فصلی) تمرکز شود که حس «ما» را بازتولید می‌کند، نه صرفاً انتقال اطلاعات.	تفویض اختیار به نهادهای حل مسئله‌ی محلی؛ دولت به جای فرستادن نماینده برای حل مشکل محله، صندوق‌های خرد محلی و شوراهای حل اختلاف را با رأی مستقیم اهالی فعال می‌کند تا خود مردم «مجریان عینی سیاست‌ها» شوند (مثل مشارکت در بودجه‌ریزی مشارکتی محلات).
سطح سوم؛ سطح میانی (نهادهای مدنی و تشکلهای صنعتی/فرهنگی)	رسانه‌های محلی، اتحادیه‌های صنعتی، کانون‌های فرهنگی و هنری، انجمن‌های علمی	رسانه‌ها از حالت «مخاطب‌محور انتقالی» خارج شده و به «سکوی برگزاری آیین‌های جمعی تفسیر وقایع» تبدیل می‌شوند؛ یعنی برنامه‌ای که صرفاً خبر می‌دهد، به برنامه‌ای تبدیل می‌شود که مخاطبان را برای «هم‌اندیشی و هم‌سازی روایت‌ها» دور هم جمع می‌کند.	اتحادیه‌ها و کانون‌های مدنی، صرفاً معترض یا پل انتقال خواسته نباشند، بلکه نمایندگان رسمی آن‌ها در ستادهای سیاست‌گذاری استانی و ملی، حق رأی مؤثر و وتو داشته باشند (هم‌افزایی نهادی).

سطح	قلمرو تحقق	شیفت از رویکرد انتقالی به آیینی	تحقق دولت‌سازی بر پایه‌ی فاعلیت مردم
سطح چهارم؛ سطح کلان (سیاست‌گذاری فرهنگی، رسانه‌های ملی و ساختار حکمرانی)	صداوسیما، وزارت ارشاد، شورای عالی فضای مجازی، مجلس و دولت مرکزی	شاخص‌های کیفی پیوند، جایگزین شاخص‌های کمی انتشار؛ در سیاست‌گذاری، به‌جای پایش «تعداد پیام‌های ارسالی» و «دسترسی به مخاطب»، شاخص‌هایی همچون «افزایش سرمایه اجتماعی»، «کاهش شکاف گفتگویی میان نسل‌ها» و «میزان اعتماد افقی شبکه‌های اجتماعی» مبنای قرار می‌گیرد.	بازطراحی دولت به مثابه «تسهیل‌گر کنشگری عمومی»؛ قانون «نظارت همگانی» و «ارزیابی عملکرد مستمر کارگزاران توسط مردم» در سطوح کلان نهادینه می‌شود. تصمیم‌گیری کشور به‌سمتی می‌رود که درصدی از اعتبارات عمرانی و فرهنگی، کاملاً به‌صورت «پروژه‌های باز مردمی» (با نظارت نهادهای مدنی) تعریف شود تا حس «مالکیت مردم بر دولت» تقویت گردد.

۴. نتیجه‌گیری

مردم‌سالاری دینی به عنوان نظریه‌ای بنیادین در نظام جمهوری اسلامی ایران، برای بقا و کمال خود نیازمند «مردمی» است که نه صرفاً به مثابه آحاد پراکنده، بلکه به مثابه «هویت جمعی دارای اراده عمومی و امکان کنش جمعی» عمل کنند. نشان دادیم که این هویت جمعی، پیش از هر نهاد سیاسی و حقوقی، در بستر «ارتباطات اجتماعی بهینه» شکل می‌گیرد و بازتولید می‌شود. بر اساس نظریه‌پردیزانند تونیس و ارتکازات و داده‌ها، ارتباطات اجتماعی در ایران امروز عمق خود را از دست داده است یا دست‌کم با وضعیت مطلوب فاصله دارد. این وضعیت نشان می‌دهد که ارتباطات اجتماعی موجود، ظرفیت پشتیبانی از نظام مردم‌سالاری دینی را ندارد. در پاسخ به این بحران، مقاله دوراهکار مکمل ارائه داد: اول، گذار از رویکرد انتقالی به رویکرد آیینی در ارتباطات اجتماعی؛ دوم، دولت‌سازی مبتنی بر فاعلیت مردم. این دو راهکار به جای رقابت، یکدیگر را تقویت می‌کنند: رویکرد آیینی، محتوای معنایی و انگیزشی لازم برای مشارکت مردمی را فراهم می‌آورد و دولت‌سازی، بستر نهادی و ساختاری را برای تداوم و نهادینه‌شدن این مشارکت مهیا می‌سازد. بدون اصلاحات بنیادین در نظام ارتباطات اجتماعی (گذار از انتقالی به آیینی) و بدون تحول در ساختار دولت (گذار از دولت مدرن به دولت زمینه‌ساز همبستگی اجتماعی)، تحقق کامل و پایدار مردم‌سالاری دینی در ایران با دشواری جدی روبرو خواهد بود. در پایان باید تأکید کرد که این مقاله تنها گام نخست در مسیری طولانی است. پژوهش‌های آتی می‌توانند به بررسی عملیاتی‌تر هر یک از مؤلفه‌های پیشنهادی بپردازند؛ همچنین انجام مطالعات تجربی در مقیاس محلی برای سنجش تأثیر مداخلات ارتباطات آیینی بر سرمایه اجتماعی، ضرورتی انکارناپذیر است. بی‌گمان آینده مردم‌سالاری دینی در گرو بازسازی پیوندهای ازهم‌گسسته میان مردم است؛ پیوندهایی که نه با خطابه‌های یک‌طرفه، بلکه با آیین‌های زنده و مشارکتی و دولتی که خود را در خدمت فاعلیت مردم می‌داند، قابل ترمیم خواهد بود.

منابع

قرآن کریم.

- اندرسن، ب. (۱۳۹۳). جماعت‌های تصویری. م. محمدی (مترجم). تهران: رخداد نو.
- بشری خاوه ح؛ نصراللهی م. ص. (۱۴۰۳). الگوی حکمرانی مردمی در فضای مجازی مبتنی بر نظریه مردم‌سالاری. *مطالعات راهبردی بسیج*، ۲۷ (۱۰۴)، صص. ۱۱۱-۱۴۷.
- بشیری، ح. (۱۴۰۳). *گذار به مردم‌سالاری*. تهران: نشر نگاه معاصر.
- بلیکی، ن. (۱۳۹۶). *طراحی پژوهش‌های اجتماعی*. ح. چاوشیان (مترجم). تهران: نشر نی.
- خامنه‌ای، س.ع. (۱۳۹۶/۰۶/۰۶). *بیانات در دیدار طلاب حوزه‌های علمیه استان تهران*. قابل دسترس در: <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=37528>
- خامنه‌ای، س.ع. (۱۳۹۸/۰۲/۱۸). *بیانات در دیدار طلاب حوزه‌های علمیه*. قابل دسترس در: <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=42475>
- خامنه‌ای، س.ع. (۱۴۰۳/۶/۳۱). *بیانات در دیدار مسئولان نظام، سفرای کشورهای اسلامی و میهمانان کنفرانس وحدت*. قابل دسترس در: <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=57610>
- خمینی، س.ر.ا. (۱۳۸۷). *صحیفه امام*. (ج. ۶). تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- سعیدی، م. (۱۳۹۱). *مردم‌سالاری دینی از منظر آیت‌الله خامنه‌ای*. تهران: انتشارات مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- شاه ابراهیمی، ف.ا. و همکاران (۱۳۸۹). تأثیر سازمان‌های مردم‌نهاد بر پیشگیری از ارتکاب جرم. *مطالعات مدیریت انتظامی*، ۵ (۳)، صص. ۵۰۴-۵۱۹.
- صالحی، ه؛ صفرزاد بروجنی، ع. (۱۴۰۴). فردیت به مثابه بنیاد قانون؛ روایت تولد دولت مدرن. *غرب‌شناسی بنیادی*، ۱۹ (۱)، صص. ۱۱۹-۱۴۶.
- علم‌الهدی، س.ا. (۱۳۸۲). *مردم‌سالاری دینی و ساختار اجتماعی جامعه اسلامی «امت»*. *مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی*، ۷ (۴)، صص. ۵۱-۹۲.
- فوکو، م. (۱۴۰۲). *ایرانی‌ها چه رویایی در سر دارند؟* ح. معصومی (مترجم). تهران: نشر هرمس.
- فیسک، ج. (۱۳۸۶). *درآمدی بر مطالعات ارتباطی*. م. غبرایی (مترجم). تهران: دفتر مطالعات و توسعه رسانه‌ها.
- قراقرتی، م. (۱۳۸۸). *تفسیر نور*. (ج. ۴). تهران: مؤسسه فرهنگی درس‌هایی از قرآن.
- کری، ج. (۱۳۷۶). *ارتباطات و فرهنگ*. م. داداشی (مترجم). تهران: نشر نقطه.
- کازنو، ژ. (۱۳۶۴). *قدرت تلویزیون*. ع. اسدی (مترجم). تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر.
- کانمن، و. (۱۳۷۳). *هائز، تونیس، ویکو: سرچشمه‌های جامعه‌شناسی*. در: *آینده‌بینانگان/از جامعه‌شناسی*. غ.ع. توسلی (مترجم). تهران: نشر قومس.
- لاک، ج. (۱۴۰۱). *رساله‌ای در باب حکومت*. ح. عضدانلو (مترجم). تهران: نشر نی.
- محمودپناهی، س. م. (۱۴۰۲). الگوی جامعه‌پردازی نظام مردم‌سالاری دینی براساس بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی. *راهبرد سیاسی*، ۷ (۳)، صص. ۹-۳۲.
- مکارم شیرازی، ن. (۱۳۷۴). *تفسیر نمونه*. (ج. ۱۰). قم: انتشارات دارالکتب الاسلامیه.

مهدی‌زاده، س.م. (۱۳۹۲). نظریه‌های رسانه/اندیشه‌های رایج و دیدگاه‌های انتقادی. تهران: نشر همشهری.

References

The Noble Quran.

- Alamolhoda, S. A. (2003). Religious democracy and the social structure of the Islamic *ummah*. *Doctrinal Studies in Islamic University*, 7(4), p. 51–92. [In Persian]
- Anderson, B. (2014). *Imagined communities* (M. Mohammadi, Trans.). Rakhdat-e Now. [In Persian]
- Bachrach, B. S. (1995). *State-building in Medieval France: Studies in Early Angevin History*. Aldershot: Variorum.
- Bashiriye, H. (2025). *The transition to democracy*. Negah-e Moaser. [In Persian]
- Blaikie, N. (2017). *Designing social research* (H. Chavoshian, Trans.). Ney. [In Persian]
- Blue, G. (2018). Science Communication Is Culture: Foregrounding Ritual in the Public Communication of Science. *Science Communication*, 41(1), pp. 107–113.
- Boshra Khavah, H., & Nasrollahi, M. S. (2025). A model of popular governance in cyberspace based on the theory of democracy. *Basij Strategic Studies*, 27(104), p. 111–147. [In Persian]
- Carey, J. (1997). *Communication and culture* (M. Dadashi, Trans.). Noghteh. [In Persian]
- Cazeneuve, J. (1985). *The power of television* (A. Asadi, Trans.). Amirkabir Publishing Institute. [In Persian]
- Fiske, J. (2007). *Introduction to communication studies* (M. Ghabraei, Trans.). Office for Media Studies and Development. [In Persian]
- Foucault, M. (2023). *What are the Iranians dreaming about?* (H. Masoumi, Trans.). Hermes. [In Persian]
- Gheraati, M. (2009). *Noor exegesis* (Vol. 4). Institute of Cultural Studies on Qur'anic Lessons. [In Persian]
- Kaneman, W. (1994). *Hobbes, Tönnies, Vico: The sources of sociology*. In *The future of the founders of sociology* (G. A. Toussi, Trans.). Qomess. [In Persian]
- Khamenei, S. A. (2017, August 28). *Remarks at a meeting with seminary students from Tehran Province*. <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=37528> [In Persian]
- Khamenei, S. A. (2019, May 8). *Remarks at a meeting with seminary students*. <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=42475> [In Persian]
- Khamenei, S. A. (2024, September 21). *Remarks at a meeting with officials of the Islamic Republic, ambassadors of Islamic countries, and participants in the Unity Conference*. <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=57610> [In Persian]
- Khomeini, S. R. A. (2008). *Sahifeh-ye Imam* [The Imam's collected works] (Vol. 6). Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [In Persian]
- Locke, J. (2022). *A treatise of government* (H. Azdanlou, Trans.). Ney. [In Persian]
- Mahdizadeh, S. M. (2013). *Media theories: Mainstream ideas and critical perspectives*. Hamshahri Publishing. [In Persian]

- Mahmoudpanahi, S. M. (2023). A model of society-building for the system of religious democracy based on the Second Step of the Islamic Revolution statement. *Political Strategy*, 7(3), p. 9–32. [In Persian]
- Makarem Shirazi, N. (1995). *Tafsīr Nimūna* (Vol. 10). Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Persian]
- Mcquail, D. (1994). *Mass communication theory*. Sage publications.
- Rasmussen, T (2000). *Social theory and communication technology*. Aldershod: Ashgate.
- Saeedi, M. (2012). *Religious democracy from the perspective of Ayatollah Khamenei*. Center for the Documentation of the Islamic Revolution. [In Persian]
- Salehi, H., & Safarnejad Boroujeni, A. (2025). Individuality as the foundation of law: The narrative of the birth of the modern state. *Fundamental Western Studies*, 16(1), p. 119–146. [In Persian]
- Sander, A. (2025). Social Media, Democracy and the Popular Public Sphere. *Constellations*. 32 (2), pp. 330-342.
- Shah-Ebrahimi, F. A. & et al. (2010). The impact of nongovernmental organizations on the prevention of crime. *Police Management Studies*, 5(3), p. 504–519. [In Persian]